

Tomasz Dziki

(Archiwum Państwowe w Toruniu

Oddział we Włocławku)

WŁOCŁAWSKA FABRYKA SULFIT-CELULOZY I. & M. CASSIRER W LATACH 1898–1920

Wprowadzenie

U ruchomiona w 1899 r. we Włocławku fabryka celulozy braci Cassirerów była pierwszą i jedyną z branży w Królestwie Polskim oraz jedną z zaledwie kilku w Imperium Rosyjskim. Przed 1914 r. jak i w okresie międzywojennym uzyskanie w niej zatrudnienia było marzeniem tysięcy polskich robotników, którzy nazywali ją potocznie „Ameryką”. Przed 1939 r. stanowiła istotną część polskiego koncernu celulozowo-papierniczego „Steinhagen Saenger. Fabryki Papieru i Celulozy Spółka Akcyjna”¹. Po 1945 r. istniała pod nazwą Zakłady Celulozowo-Papiernicze im. Juliana Marchlewskiego i będąc jednym z największych pracodawców w regionie przez dziesięciolecia stanowiła symbol przemysłowego wizerunku miasta oraz symbol „czerwonego Włocławka”, mitu sztucznie stworzonego na potrzeby komunistycznej propagandy². Popularność fabryki potwierdza powstanie inspirowanej nią oraz zagadnieniami rozwoju ruchu robotniczego w Polsce słynnej w latach 50. XX w. powieści Igora Neverlego pt. „Pamiętka z Celulozy” (1952) a także dwóch filmów fabularnych zrealizowanych na podstawie tej powieści według scenariuszy i reżyserii Jerzego Kawalerowicza pod tytułami: „Celuloza” (1953–1954) i „Pod gwiazdą frygijską” (1954 r.). Drugi film stanowił kontynuację pierwszego i jest traktowany jako jego druga część³.

¹ W skład koncernu wchodziły: rodzinna fabryka papieru Steinhagenów w Myszkowie oraz m.in. Spółka Akcyjna Pabianickiej Fabryki Papieru „Rob. Saenger”, która posiadała fabrykę w Pabianicach, ponadto od 1909 r. oddział we Włocławku a od 1920 r. także włocławską celulozę, zob. m.in.: T. Dziki, *Steinhagen Feliks Aleksander (1904–1939)*, [w:] *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 6, Włocławek 2011, s. 153; *Feliks Aleksander Steinhagen (1904–1939). Wystawa biograficzna*, (folder), oprac. T. Dziki, Włocławek 2011, s. 3–4.

² Upadłość przedsiębiorstwa ogłoszono w maju 1994 r.

³ Zarówno produkcje filmowe J. Kawalerowicza jak i powieść cieszyły się dużą popularnością, w 1955 r. „Pamiętka z Celulozy” I. Neverlego została uznana za najlepszą powieść dziesięciolecia Polski Ludowej. Rozdmuchane związki z Włocławkiem Juliana Marchlewskiego, książka I. Neverlego i filmy o celulozie długo kształtowały wspomniany mit „czerwonego Włocławka” oraz postrzeganie

Pomimo zasygnalizowanej ogólnokrajowej popularności, a przede wszystkim roli fabryki w życiu gospodarczym i społecznym Włocławka i regionu w XX w. dzieje przedsiębiorstwa nie doczekały się monograficznego opracowania. Nieznajomość historii fabryki jest nadal duża do dzisiaj, często błędnie podaje się na przykład roczną datę jej powstania. Celem artykułu jest przedstawienie okoliczności powstania i rozwoju włocławskiej fabryki celulozy w okresie zaborów, ze szczególnym uwzględnieniem okresu od jej założenia do 1914 r., to jest do wybuchu pierwszej wojny światowej. Podstawę tekstu stanowią źródła archiwalne oraz drukowane, w tym także codzienna prasa i dotychczasowe ustalenia dokonane głównie przez jego autora w innych tekstach.

Założenie fabryki

Opisując okoliczności założenia fabryki w pierwszej kolejności należy wyjaśnić zamieszanie wokół chronologii jej powstania i uruchomienia. Problem bezpośrednio wiąże się z informacjami zawartymi w regionalnych publikacjach. W książce Franciszka Szeligi o przemyśle włocławskim, która ukazała się drukiem w 1928 r. – czyli 29 lat po uruchomieniu fabryki – stwierdzono, że zakład założono w 1895 r.⁴ Tę samą datę roczną powielił: ksiądz Michał Morawski w swojej znanej i wykorzystywanej do dzisiaj przez historyków i regionalistów monografii Włocławka z 1933 r., a po wojnie Adam Ginsbert w swoim opracowaniu monograficznym o Włocławku z 1968 r.⁵ W 1981 r. inną datę roczną budowy – dokładnie 1899 r.⁶ – podała Olga Nikonowicz w swoim krótkim tekście o fabryce papieru i celulozy Roberta Saengera we Włocławku⁷. Twierdzenie O. Nikonowicz nie zmieniło podejścia historyków do problemu w następnych latach. Witold Stankowski w swoim przyczynku do dziejów Włocławka jako ośrodka fabrycznego i przemysłowego z 1995 r. stwierdził, że fabryka została pobudowana w 1899 r., ale

fabryki celulozy jako symbolu rewolucyjnych tradycji. O micie „czerwonego Włocławka” i znaczeniu w jego rozwoju m.in. włocławskiej celulozy szerzej zob.: R. Kozłowski, „Czerwony” Włocławek. Mity a rzeczywistość, Włocławek 2000, ss. 302.

⁴ F. Szeliga, *Przemysł Włocławski*, Włocławek 1928, s. 66.

⁵ M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 108; A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 31.

⁶ Rok 1899 jako datę rozpoczęcia działalności podawali jej właściciele do redakcji wszystkich XIX-wiecznych spisów i ksiąg adresowych dotyczących przemysłu w Królestwie Polskim i Rosji, na przykład: *Spisok fabrik i zavodov Rossii 1910 g.*, s. 127, poz. 3101 [online]. Dostępny: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003773487#?page=1>; *Przemysł fabryczny Królestwa Polskiego na 1909 rok*, oprac. L. Jeziorański, Warszawa 1908, nr 3318; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, oprac. i wydał L. Jeziorański, Warszawa 1907, nr 3288.

⁷ O. Nikonowicz, *Fabryka Papieru i Celulozy Roberta Saengera we Włocławku (1920–1929)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1981, seria D. Gospodarka, s. 179.

już w rozdziale monografii Włocławka, której pierwszy tom ukazał się w 1999 r. skorygował swoje stanowisko i napisał, że fabrykę założono w 1895 r.⁸

Kwestię datacji powstania i uruchomienia przedsiębiorstwa w zasadzie wyjaśnił Tomasz Dziki w swojej książce o przemyśle włocławskim z 2004 r., w której podał, że spółkę pod nazwą „Włocławska Fabryka Sulfit-Celulozy I. & M. Cassirer” utworzono w 1898 r., natomiast fabrykę uruchomiono w 1899 r.⁹ Niestety w przestrzeni informacyjnej wciąż osoby zainteresowane tematem odnajdują błędne i sprzeczne dane na ten temat. Na przykład na stronie internetowej www.historia.wloclawka.pl w tekście poświęconym historii włocławskiej celulozy podano, że 12 IV 1897 r. bracia Cassirer zakupili pierwszą działkę pod budowę fabryki, którą uruchomiono w 1899 r.¹⁰ Z kolei na oficjalnej stronie fundacji, której celem jest zorganizowanie muzeum włocławskiej celulozy (www.celuloza.com.pl) w zakładce dotyczącej historii fabryki zamieszczona jest następująca informacja:

Powstanie fabryki celulozy braci Cassirer.

12 kwietnia 1897 r. bracia Izydor i Maks Cassirerowie za pośrednictwem pełnomocnika Głoknera zakupili tereny przy ul. Łęgskiej 4 pod budowę fabryki, której uruchomienie nastąpiło w listopadzie 1899 r. (niektóre źródła błędnie podają 1896 r.)...¹¹

Z analizy materiałów źródłowych jednoznacznie wynika, że 1 VIII 1898 r. w Królewskim Sądzie Okręgowym w Charlottenburgu koło Berlina na podstawie wniosku z 8 IX 1898 r. zarejestrowana została spółka pomiędzy dwoma braćmi kupcem Izydorem Cassirerem i kupcem oraz wtedy radnym miasta Charlottenburg, Maxem Cassirerem. Spółka pod nazwą „Włocławska Fabryka Sulfit-Celulozy I. & M. Cassirer” z siedzibą w Charlottenburgu rozpoczęła czynności tego samego dnia, a jej celem było zbudowanie i uruchomienie we Włocławku nowoczesnej fabryki celulozy sulfitowej¹². Nieco wcześniej, 16 III 1898 r. Izydor Cassirer na podstawie pełnomocnictwa udzielonego mu przez brata Maxa nabył dla niego nieruchomości położone we Włocławku przy ulicy Łęgskiej (ulica

⁸ W. Stankowski, *Włocławek jako ośrodek fabryczny i przemysłowy w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, pod red. O. Krut-Horonzak i L. Kajzera, Włocławek 1995, s. 207; tenże, *Życie gospodarcze Włocławka w XIX wieku*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, t. 1. *Od początku do 1918 roku*, Włocławek 1999, s. 466.

⁹ T. Dziki, *Przemysł włocławski w latach 1870–1918. Gospodarcze i społeczne aspekty industrializacji*, Toruń 2004, s. 99–100.

¹⁰ *Celuloza Włocławek* [online]. Dostępny: <http://www.historiawloclawka.pl/index.php/wocawska-celuloza/108-wocawska-celuloza>.

¹¹ *Historia włocławskiej celulozy* [online]. Dostępne: <http://www.celuloza.com.pl/?s=celuloza,historia-Celulozy-fakty>.

¹² Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (dalej: APTOW), Sąd Okręgowy we Włocławku i Sąd Okręgowy w Toruniu Wydział Zamiejscowy we Włocławku z lat 1917–1939 [1955] (dalej: Sąd Okręgowy), sygn. 294, k. 10–11, 13, 14; T. Dziki, *Przemysł...*, s. 99–100.

biegnąca równolegle do rzeki Wisły), na których następnie pobudowano pierwsze budynki fabryczne. Pierwsze transakcje kupna sfinalizowano w kancelarii wrocławskiego notariusza Władysława Nowcy. Pierwszą z nieruchomości kupił od Wiktora Lewandowskiego, wówczas mieszkańca Warszawy, za kwotę 6 000 srebrnych rubli (rbs)¹³.

Interesujące jest to, że wspomniany Wiktor Lewandowski nieruchomość tę kupił od poprzednich wrocławskich właścicieli małżeństwa Andrzeja i Luizy Piernikowskich dnia 12 IV 1897 r. za dużo mniejszą sumę – 1 878 rbs¹⁴. Wynika z tego, że w Warszawie mogło dojść do „przecieku” informacji o planowanej przez niemieckich inwestorów potężnej jak na tamte czasy inwestycji. Nie wiedzieli o tym Piernikowscy i sprzedali nieruchomość, której wartość w ciągu niespełna roku gwałtownie wzrosła. Po uzyskaniu zgody na rozpoczęcie działalności przemysłowej i nabyciu pierwszych nieruchomości rozpoczęto budowę fabryki, której zakończenie i oficjalne uruchomienie zaplanowano na 1 VII 1899 r. Z materiałów źródłowych wynika, że termin nieco się przesunął, ponieważ w dokumentach z późniejszego okresu Cassirerowie deklarowali, że fabryka rozpoczęła pracę 15 IX 1899 r.¹⁵

Założyciele wrocławskiej fabryki celulozy bracia Max i Izydor Cassirerowie w momencie podjęcia decyzji o zainwestowaniu w przemysł fabryczny w Królestwie Polskim posiadali już kontakty i doświadczenie w handlu drewnem i w działalności przemysłowej w przemyśle celulozowo-papierniczym. W 1883 r. w Głucholazach na terenie Prus pobudowano pierwszą na ziemiach polskich fabrykę celulozy siarczynowej. Inwestycję zrealizowała wrocławska spółka, w której ważną rolę odgrywali starsi bracia Maxa i Izydora – Eduard i Salo (Salomon) Cassirerowie oraz Eduard Tillgner. Spółka krótko istniała pod nazwą Cassirer & Söhne, następnie działała jako Sulfit-Cellulose-Fabrik Tillgner & Co.¹⁶ Max Cassirer zapewne współpracował z braćmi, po przerwaniu studiów medycznych otworzył w 1882 r. w Gdańsku własną firmę zajmującą się handel drewnem (Holzexportgeschäft in Danzig). Po kilku latach przeniósł się do Charlottenburga koło Berlina i w Berlinie rozpoczął podobnego typu działalność gospodarczą – uruchomił firmę pod nazwą Holz-Handelhaus in Berlin¹⁷.

¹³ APTOW, Księgi i akta hipoteczne sądów we Włocławku z lat [1797] 1829–1999 [2011] (dalej: Księgi i akta), spis nr 2, poz. 458, Dział II; spis akt nr 2, poz. 459, k. 17–24.

¹⁴ APTOW, Akta Notariusza Ludwika Ulejskiego z Włocławka z lat 1893–1924, sygn. 11, nr aktu 312; APTOW, Księgi i akta, spis akt nr 2, poz. 459, k. 17–23.

¹⁵ APTOW, Sąd Okręgowy, sygn. 294, k. 7; „Kurier Warszawski” 1898, nr 302, s. 6.

¹⁶ M. Szymczyk, *Przed 120 laty powstała celulozownia siarczynowa w Głucholazach*, „Przegląd Papierniczy” 2003, nr 59, s. 749.

¹⁷ Max Cassirer ur. się 18 X 1857 r. w Świętochłowicach na Górnym Śląsku, był jednym z dzieciorga dzieci kupca żydowskiego pochodzenia Markusa (1801–1880) i Jeanetty z domu Steinitz (ok. 1819–1889). W 1880 r. ukończył Gimnazjum Humanistyczne w Katowicach, następnie studiował medycynę najpierw na Uniwersytecie we Wrocławiu, potem na Uniwersytecie w Berlinie. Studiów nie ukończył, zajął się prowadzeniem działalności gospodarczej. Max prowadził bardzo aktywny

Otwarcie w Królestwie Polskim w tym czasie fabryki celulozy siarczynowej było opłacalnym przedsięwzięciem. Druga połowa XIX w. przyniosła bardzo duży wzrost zapotrzebowania na papier i jednocześnie rozwój przemysłu papierniczego w skali całego świata. Dawne metody produkcji surowca dla papieru stały się niewydolne, stąd prowadzono poszukiwania i badania w celu rozwiązania problemu. W efekcie wynaleziono metody produkcji surowca z drewna, na zachodzie Europy zaczęły powstawać liczne fabryki błonnika drzewnego¹⁸. Wejście z produkcją celulozy siarczynowej na rynek wschodni musiało przynieść korzyści, w Rosji, w której także rozwijał się przemysł papierniczy, istniało tylko kilka fabryk celulozy siarczynowej. Pierwsza powstała w Rydze w 1885 r., następne (4–5) już w latach 90. XIX w.¹⁹ Rozwijające się fabryki papieru w Królestwie Polskim i w całym Imperium Rosyjskim albo produkowały masę drzewną na własne potrzeby we własnym zakresie, albo skazane były na import surowca. Obszar Królestwa Polskiego dla tego typu inwestycji był bardzo atrakcyjny, ponieważ znajdował się blisko granicy z Niemcami i jednocześnie nie istniały w tym czasie bariery celne pomiędzy Królestwem a Rosją, stąd można było sprzedawać surowiec bez przeszkód wytwórciom papieru na terenie całego Cesarstwa Rosyjskiego²⁰.

Bracia Cassirerowie wybrali Włocławek, ponieważ był on wówczas idealnym miejscem na taką inwestycję. W końcu XIX w. Włocławek był dobrze rozwijającym się ośrodkiem przemysłowym. W 1897 r. istniało tutaj 27 zakładów przemysłowych, w których pracowało 1258 ludzi, a ich obroty roczne łącznie wynosiły blisko 900 000 rbs. W tym okresie miasto było już dużym i znanym

tryb życia, był kupcem, przemysłowcem, działaczem społecznym i gospodarczym. Przez szereg lat był radnym Charlottenburga oraz od 1920 r. honorowym obywatelem tego miasta, a po przyłączeniu Charlottenburga do Berlina honorowym obywatelem Berlina (tytuł unieważniony został przez Adolfa Hitlera). Aktywnie uczestniczył w pracy wielu niemieckich stowarzyszeń i związków m.in.: jakiś czas był przewodniczącym Związku Producentów Sulfitecelulozy (Sulfitzellstoff-Verbandes), był członkiem władz kartelu pn. Niemiecki Związek Fabrykantów Celulozy (Vereines Deutscher Zellstoff-Fabrikanten), a także Centralnej Komisji Przemysłu Papierniczego, Kartonowego, Celulozowego i Drzewnego (Zentralausschusses der Papier-, Papen-, Zellstoff – und Holzstoff-Industrie) i szeregu innych. Angażował się w oświatę, dzięki temu m.in. został honorowym członkiem senatu Wyższej Szkoły Technicznej w Charlottenburgu (obecnie Technische Universität Berlin, czyli Uniwersytet Techniczny w Berlinie). Był współzałożycielem, sponsorem i jakiś czas dyrektorem Odenwaldschule w Oberhambach w Hesji. Tę instytucję prowadził jego zięć i znany pedagog Paul Geheeb. W 1936 lub 1938 r. opuścił Niemcy i wjechał przez Szwajcarię do Wielkiej Brytanii. Jego majątek został skonfiskowany przez hitlerowców, natomiast on sam zmarł 15 I 1943 r. według szeregu informacji w walijskim Tandalar jako bardzo ubogi człowiek, szerzej zob. T. Dziki, *Cassirer Max*, [w:] *Włocławski słownik biograficzny*, pod red. S. Kunikowskiego, t. 6, Włocławek 2011, s. 10–12.

¹⁸ M. Szymczyk, *Przyczynek do dziejów przemysłu papierniczego w Królestwie Kongresowym*, „Przegląd Papierniczy” 2005, nr 61, s. 762–763; W. Cichoński, *Fabrykacja błonnika drzewnego siarkowego (celulozy sulfitowej)*, „Przegląd Techniczny” 1902, nr 34, s. 417.

¹⁹ *Spisok fabrik i zavodov Rossii 1910 g., S.-Peterburg*, s. 127–128 [online]. Dostępny: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003773487#?page=1>; W. Cichoński, *Fabrykacja...*, s. 419.

²⁰ M. Szymczyk, *Przyczynek do...*, s. 761.

w całym kraju ośrodkiem produkcji cykorii, fajansu i maszyn rolniczych²¹. Z tego względu potencjalni inwestorzy nie musieli obawiać się o siłę roboczą, ponieważ Włocławek przyciągał ludzi z zewnątrz, przyciągał ludzi, którzy opuszczali swoje rodzinne strony w celu poszukania pracy w przemyśle, czy handlu. Miasto rozwijało się demograficznie i terytorialnie.

Nie ma jednak wątpliwości, że głównym czynnikiem, który podnosił wówczas atrakcyjność Włocławka jako miejsca na opisywaną inwestycję było jego położenie nad rzeką Wisłą oraz przy uruchomionej w grudniu 1862 r. linii kolejowej warszawsko-bydgoskiej. Duże znaczenie miało też położenie miasta przy granicy z Niemcami. Dzięki tym warunkom Cassirerowie w łatwy i szybki sposób mogli przemieszczać się między fabryką a Berlinem, gdzie istniała główna siedziba spółki (przy Augsburgersstrasse 54) i koło którego mieszkali, ponadto co jest najważniejsze Wisła dawała niekończące się i niezbędne do produkcji celulozy zasoby wody. Rzeką Wisłą, wspomniana linia kolejowa a także oddany do użytku w 1865 r. most łyżwowy przez Wisłę były poważnymi argumentami także w kwestii transportu surowców i wyrobów fabrycznych. Do tej grupy atrybutów Włocławka można zaliczyć też istnienie w jego sąsiedztwie dużych przestrzeni leśnych bogatych w potencjalny surowiec niezbędny do produkcji celulozy siarczynowej²². Dzięki wskazanym warunkom Włocławek przyciągnął uwagę niemieckiego kapitału inwestycyjnego reprezentowanego przez członków znanej niemieckiej rodziny pochodzenia żydowskiego – Cassirerów.

Działalność fabryki w aspekcie gospodarczym

Włocławska fabryka celulozy została zbudowana i wyposażona za kapitał zagraniczny (niemiecki)²³. Wynika to z analizy źródeł, ale sygnalizowano ten fakt także w ówczesnej prasie, w jednym z numerów „Kurier Warszawski” stwierdzono:

Cztery firmy znów zagraniczne i znów niemieckie, a mianowicie „Cassirer Söhne”, „Tillner et C-o”, „J. Ch. Zoepke”, i „Max Cassirer” utworzyły spółkę, która zakłada we Włocławku pierwszą fabrykę celulozy w państwie p. f., „Włocławka fabryka celulozy J. i M. Cassirer”²⁴.

²¹ W 1897 r. udział włocławskich fabryk cykorii w ogólnokrajowej produkcji wynosił w liczbie zakładów 10,0%, w liczbie zatrudnionych robotników 41,6%, natomiast w ogólnej wartości produkcji 37,8%, z kolei we włocławskich fabrykach fajansu, które stanowiły 28,6% wszystkich zakładów z branży istniejących w Królestwie pracowało 45,2% robotników a ich wartość produkcji wyniosła 35,9% całkowitej wartości w Królestwie, szerzej zob.: T. Dziki, *Przemysł...*, s. 97, 199–205.

²² Szerzej zob.: W. Cichocki, *Fabrykacya...*, s. 419; T. Dziki, *Przemysł...*, s. 63–69; tenże, *Dzieje Browaru Bojańczyków (1840–1939)*, [w:] T. Dziki, M. Wasielewski, *Od Browaru Bojańczyków do Centrum Kultury „Browar B.”. Przeszość, teraźniejszość, przyszłość*, Włocławek 2015, s. 5–6.

²³ T. Dziki, *Przemysł...*, s. 180.

²⁴ „Kurier Warszawski” 1898, nr 302, s. 6.

Istotną część pieniędzy musiała pochodzić z zysków osiągniętych przez wspomnianą fabrykę w Głuchołazach, a także z działalności gospodarczej prowadzonej przez samego Maxa Cassirera, który od samego początku najbardziej angażował się w przedsięwzięcie.

W fabryce zastosowano najnowocześniejsze rozwiązania techniczne:

...fabryka bardzo kosztowna i zbyt kłopotliwie urządzona, mieści się nad samą Wisłą, skąd czerpie wodę do swych celów, cedząc ją przez kilkanaście cedzideł syst. „Louis Schröter” z Rappen. [...] Oprócz kotłów parowych, przewodów i urządzeń do światła elektrycznego, wszystkie maszyny sprowadzone zostały z zagranicy. [...] Drzewo sprowadzają przeważnie z Litwy²⁵.

Wynika z tego, że pewna część wyposażenia zakupiona została w Królestwie lub w Rosji, ale większość przywieziono z zagranicy. Już w 1900 r., czyli w pierwszym roku działalności produkcyjnej, w halach produkcyjnych założono oświetlenie elektryczne²⁶. Przy produkcji celulozy siarczynowej we Włocławku stosowano dość powszechnie wykorzystywaną metodę Rittera-Kellnera²⁷.

Budowa fabryki celulozy była bardzo ważnym wydarzeniem dla miasta w aspekcie gospodarczym. Od razu firma stała się największym przedsiębiorstwem przemysłowym w mieście, w 1900 r., czyli w pierwszym pełnym roku działalności osiągnęła wartość produkcji w kwocie 589 293 rbs i zatrudniała 394 robotników, a jej udział w ogólnej wartości produkcji wszystkich włocławskich fabryk wyniósł 27,28%, natomiast w zatrudnieniu 21,20%²⁸. Drugą pod względem wielkości fabryką w mieście w tym roku była cegielnia parowa Leona Bojańczyka z wartością produkcji 200 706 rbs i 313 robotnikami, trzecią „Włocławska Fabryka Fajansu Teichfeld i Asterblum” z wartością rocznej produkcji 180 000 rbs i 274 zatrudnionym osobami, natomiast czwartą „Nowa Włocławska Fabryka Fajansu Leopold Czamański i S-ka” z wielkością produkcji oszacowaną na kwotę 152 000 rbs i stanem zatrudnienia – 243 robotników²⁹.

²⁵ W. Cichocki, *Fabrykacja...*, s. 419; T. Dziki, *Przemysł...*, s. 100.

²⁶ APTOW, Zarząd Powiatowy Włocławski (Vloclavskoe Uezdnoe Upravlenie) z lat [1858] 1866–1917, sygn. 4945, k. nlb.; T. Dziki, *Przemysł...*, s. 100.

²⁷ Technologia produkcji celulozy siarczynowej metodą Rittera-Kellnera polegała m.in. na tym, że: „Wiórki drzewne sypią się do pionowo ustawionego warnika, przyczem bez żadnych przygotowań poddaje się żywą parę, a skoro temperatura dosięgnie 120–140° C., zamyka się jej dopływ, aby wiórki poddać jeszcze działaniu ługu kwasu siarkowego przez 2–3 godz. Włókna, otrzymane tym sposobem, są wprawdzie miększe i słabsze od włókien Mitscherlich’a, ale że dają się łatwo bielić, więc system ten znalazł bardzo szerokie zastosowanie. O ile włókna błonnika Mitscherlich’a zbliżone są do włókien szmat lnianych, o tyle włókna Ritter-Kellner’a podobne są do bawełny.” Cyt. za: W. Cichocki, *Fabrykacja...*, s. 417.

²⁸ Obliczenia własne na podstawie danych: T. Dziki, *Przemysł...*, s. 97, 99.

²⁹ T. Dziki, *Przemysł...*, s. 99, 110, 113.

Tabela 1

Włocławska Fabryka Sulfit-Celulozy I. & M. Cassirer w latach 1900–1913

Rok	Roczna wartość produkcji w rbs	Zatrudnienie
1900	589 293	394
1901	705 287	352
1903	660 000	330
1908	916 482	487
1909	961 482	455
1910	1 875 588	565
1911	1 895 180	660
1912	2 304 908	702
1913	2 400 000	670

Źródło: *Spisok fabrik i zavodov Rossijskoj Imperii 1912 g.*, W.E. Varzan, S.-Peterburg, s. 101; *Spisok fabrik i zavodov Rossii 1910 g.*, s. 127, poz. 3101 [online]. Dostępny: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003773487#?page=1>; T. Dziki, *Przemysł...*, s. 99.

Z danych statystycznych zawartych w tabeli 1 wynika, że fabryka dynamicznie się rozwijała, szczególnie w ostatnich latach przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Łącznie w latach 1900–1913 wartość wyprodukowanej celulozy wzrosła czterokrotnie. Nieznaczny spadek wskaźników dla 1903 r. mógł być skutkiem ogólnego kryzysu gospodarczego, który w tym okresie dotknął Rosję i Królestwo Polskie³⁰. Nie tylko dane dotyczące wartości produkcji oraz wzrostu stanu zatrudnienia wskazują na rozwój fabryki w omawianym okresie. Do 1914 r. Cassirerowie rozbudowywali zakład, sukcesywnie nabywali kolejne nieruchomości położone pomiędzy ulicą Łęską a rzeką Wisłą³¹. Na tych nieruchomościach powstawały nowe obiekty fabryczne, które pozwalały systematycznie zwiększać wielkość produkcji. W pierwszych miesiącach pracy fabryka miała produkować 15 000 kg celulozy siarczynowej dziennie, czyli około 5 400 000 kg w ciągu roku, a w niedalekiej przyszłości wartość ta miała wzrosnąć do 30 000 kg dziennie,

³⁰ A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2001, s. 369; T. Dziki, *Przemysł...*, s. 101.

³¹ Szerzej m.in.: APTOW, Księgi i akta, spis akt nr 2, pozycje: 461 (nieruchomość nr 142), 467 (nieruchomość nr 142a), 481 (nieruchomość nr 380 d2), 485 (nieruchomość nr 379).

czyli do około 11 000 000 kg rocznie (fabryka pracowała w zasadzie bez przerwy, najczęściej 360 dni w roku)³². Szybko przekroczono pierwszą cyfrę, w 1900 r. wielkość produkcji wyniosła 400 897 pudów celulozy, czyli 6 566 693 kg (średnio 18 240 kg dziennie³³), z kolei w 1901 r. – 470 190 pudów, czyli 7 701 712 kg (około 21 400 kg dziennie). W kolejnych latach te wielkości były coraz większe w 1908 lub 1909 r. wielkość rocznej produkcji oszacowano na 793 650 pudów, to jest 12 999 987 kg (36 111 kg dziennie). W 1910 r. fabryka wyprodukowała łącznie 20 014 543 kg celulozy (blisko 56 000 kg dziennie), w 1911 r. – 21 583 749 kg (prawie 60 000 kg dziennie), z kolei w 1912 r. – 26 192 136 kg (dawało to produkcję na poziomie 72 776 kg dziennie)³⁴. Włocławska fabryka celulozy produkowała przede wszystkim celulozę siarczynową – surowiec dla papierni niezbędny do produkcji papieru. Nie zajmowała się produkcją papieru lub kartonu na skalę przemysłową, lecz tylko ewentualnie na własne potrzeby.

Fakt systematycznego inwestowania w fabrykę i jej rozbudowywania potwierdzają także dane dotyczące maszyn i urządzeń instalowanych w pomieszczeniach fabrycznych. W 1901 r. podano, że w fabryce zainstalowanych było (oprócz maszyn i urządzeń produkcyjnych) sześć kotłów parowych i maszyna parowa o sile 500 koni mechanicznych (KM). W 1908 r. w fabryce pracowały dwie maszyny parowe o łącznej sile 750 KM i osiem kotłów parowych³⁵. W 1910 r. w fabryce zainstalowanych było osiem kotłów parowych, dwie maszyny parowe o łącznej sile 750 KM, turbina parowa o mocy 400 kilowatów. W 1911 r. wykazano już dziesięć kotłów parowych, dwie maszyny parowe o sile 750 KM, turbinę parową o mocy 600 kilowatów i 16 silników elektrycznych. W 1912 r. wykazano: maszynę parową z trzema cylindrami o mocy 600 KM, maszynę parową z dwoma cylindrami o mocy 250 KM, i maszynę parową o mocy 5 KM, a także turbinę parową o mocy 450 kilowatów. Ponadto wykazano 17 silników elektrycznych o łącznej sile 1020 koni i dziesięć kotłów parowych³⁶.

Fabryka przynosiła spore zyski jej właścicielom. Na przykład w 1910 r. – po odliczeniu wykazanych kosztów to jest kosztów materiałów (surowców) i wynagrodzeń czysty zysk wyniósł około 90 000 rbs, w 1911 r. prawie 76 000 rbs, natomiast w 1912 r. już nieco ponad 159 000 rbs³⁷. Za takie kwoty można było wtedy

³² „Kurier Warszawski” 1898, nr 302, s 6.

³³ Przy przeliczaniu wielkości produkcji w pudach na kilogramy zastosowano przelicznik 1 pud = 16,38 kg; za: I. Ilnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 1967, s. 55 (tabela 55).

³⁴ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Warszawskiej (Starszij Fabričnyj Inspektor Varšavskoj Gubernii) z lat 1894–1915 (dalej: SIFGW), sygn. 1124, k. nlb.; sygn. 1359, k. nlb.; sygn. 1420, k. 235v, 237v, 238v.; *Spisok fabryk i zavodov Rossii 1910 g., S.-Peterburg*, s. 127, poz. 3101; T. Dziki, *Przemysł...*, s. 102.

³⁵ T. Dziki, *Przemysł...*, s. 101.

³⁶ APW, SIFGW, sygn. 1420, k. 233v, 234v, 236–236v.; T. Dziki, *Przemysł...*, s. 101.

³⁷ APW, SIFGW, sygn. 1420, k. 235v, 237v, 238v.

kupić na Kujawach na przykład około 300 ha majątek ziemski z zabudowaniami gospodarskimi i dworskimi³⁸. Wśród kosztów najczęściej wydawano na zakup węgla kamiennego, zakup surowców, koszty pracy w 1910 r. znajdowały się na trzecim miejscu, podobnie było w latach 1911–1912³⁹.

Wspomniano, że włocławska fabryka celulozy już po uruchomieniu była największym przedsiębiorstwem przemysłowym w mieście. Sytuacja pod tym względem nie zmieniła się w latach następnych, potwierdza to tabela 2.

Tabela 2

Największe włocławskie zakłady przemysłowe w 1913 r.

Fabryka	Liczba robotników	Wartość produkcji w rbs
Fabryka celulozy Cassirerów	670	2 400 000
T. A. Pabianickiej Fab. Papieru R. Saenger*	258	377 200
Fabryka fajansu Teichfelda i Asterbluma	350	285 000
Fabryka fajansu L. Czamańskiego	286	200 000
Cegielnia Parowa L. Bojańczyka	329	179 514
Fabryka cykorii F. Bohma	141	573 000
Fabryka maszyn rolniczych H. Mühsama	113	166 900
Fabryka drutu C. Klauke**	55	248 134

* dane statystyczne za 1912 r.

** dane statystyczne za 1912 r.

Źródło: T. Dziki, *Przemysł...*, s. 99, 103, 110, 113, 121, 143, 146.

³⁸ Na przykład w 1911 r. położone niedaleko Włocławka dobra ziemskie Klóbką liczące 649 morgów gruntu z zabudowaniami wyceniano na 128 183 rbs, źródło: T. Dziki, *Dobra ziemskie Klóbką w latach 1793–1918*, [w:] *Klóbka – dzieje dóbr ziemskich (od XIII wieku do czasów współczesnych)*, pod red. T. Dzikiego, Włocławek 2015, s. 71–72.

³⁹ APW, SIFGW, sygn. 1420, k. 235v, 237v, 238v.

Przed 1914 r. włocławska fabryka celulozy była jedynym tego typu przedsiębiorstwem w Królestwie Polskim. Wspomniano, że niewiele istniało ich także w całym Imperium Rosyjskim. W latach 1907–1910 oprócz włocławskiego zakładu w Rosji działało od pięciu do sześciu fabryk celulozy głównie w północnych obszarach państwa. Z tego powodu udział fabryki Cassirerów w ogólnej produkcji celulozy siarczynowej w Cesarstwie Rosyjskim mógł być znaczący, na przykład w 1900 r. w Cesarstwie wyprodukowano 1 800 100 pudów celulozy, w tym 1 045 600 pudów na sprzedaż. Zestawiając te dane z informacjami o wielkości produkcji włocławskiego zakładu wynika, że jego udział w ogólnej wielkości produkcji celulozy kształtował się na poziomie 22,3%, natomiast w produkcji towarowej na poziomie 36,3%. W następnych latach wskaźniki te zmniejszyły się, na przykład w 1908 r. w Cesarstwie wyprodukowano celulozy 6 801 100 pudów z tego 5 893 700 pudów na sprzedaż, czyli udział włocławskiego zakładu kształtował się na poziomie 11,7% w ogólniej wielkości produkcji i na poziomie 13,5% wielkości produkcji towarowej⁴⁰.

Zdecydowanie największą fabryką celulozy siarczynowej w Rosji była „Waldhof” Rosyjska Spółka Akcyjna Fabryka Celulozy w Pernau (obecnie Parnawa w Estonii), która została uruchomiona w 1898 r. W 1907 lub 1908 r. zatrudniała ponad 1 700 ludzi, natomiast w 1909 lub 1910 już prawie 3 800 ludzi. Dużą fabryką była także „Sokoły” Fabryka Celulozy i Papieru w guberni i powiecie wołogodzkiej założona w 1897 r. Stan zatrudnienia w omawianym okresie kształtował się na poziomie ponad 900 ludzi. Z kolei mniejszymi od włocławskiej fabryki były wymieniona już fabryka istniejąca w Rydze (Heflinger A. i Co. Fabryka Celulozy), a także Rewelska Fabryka Celulozy Ernest Osse i Co. w Rewlu (obecnie Tallin). Należy w tym miejscu stwierdzić, że obie produkowały nie tylko celulozę siarczynową, istotny procent całej ich produkcji stanowił też papier, co pomniejsza ich znaczenie w stosunku porównawczym do fabryki Cassirerów⁴¹.

Pobudowanie i uruchomienie we Włocławku fabryki celulozy siarczynowej przyczyniło się do powstania i rozwoju w mieście przemysłu papierniczego. Przedstawione już położenie miasta nad rzeką Wisłą, przy linii kolejowej warszawsko-bydgoskiej oraz istnienie tutaj fabryki produkującej surowiec dla fabryk papieru sprawiało, że Włocławek stał się idealnym miejscem na inwestowanie w przemysł papierniczy. W efekcie w 1905 r. rozpoczęto budowę pierwszej fabryki, która w 1908 r. spłonęła, następnie została wykupiona przez „Towarzystwo Akcyjne Pabianickiej Fabryki Papieru R. Saenger”, które ją odbudowało i uruchomiło. W 1908 r. otwarto drugą fabrykę papieru, która w 1914 r. istniała pod nazwą

⁴⁰ T. Dziki, *Przemysł...*, s. 209.

⁴¹ *Spisok fabrik i zavodov Rossii 1910 g.*, S.-Peterburg, s. 127–128, poz. 3108, 3115, 3116, 3125 [online]. Dostępny: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003773487#?page=1>; *Spisok fabrik i zavodov Rossijskoj Imperii 1912 g.*, W.E. Varzan, S.-Peterburg, s. 104, 112, 113, 136; W. Cichocki, *Fabrykacya...*, s. 419.

„Włocławska Fabryka Papieru Szwarcsztejn i S-ka”. Skutkiem powstania fabryki celulozy oraz dwóch fabryk papieru była istotna zmiana w strukturze gałęzowej przemysłu Włocławka. W 1897 r., czyli trzy lata przed powstaniem fabryki celulozy, w strukturze gałęzowej dominował przemysł mineralny, którego udział w przemyśle miasta wynosił: 37,0% w liczbie zakładów, 50% w ogólnej wartości produkcji i aż 62,7% w stanie zatrudnienia. Natomiast w 1911 r. najważniejszą rolę odgrywał już przemysł celulozowo-papierniczy. Mimo znikomego udziału w ogólnej liczbie fabryk, który kształtował się na poziomie 7,1% udział tego przemysłu w ogólnej wartości produkcji przemysłowej wyniósł 44,2% (drugi pod tym względem był przemysł spożywczy – 24,4%), a udział w zatrudnieniu 30,5% (pierwszym w tym zakresie był przemysł mineralny – 35,7%). Fabryki przemysłu celulozowo-papierniczego we Włocławku były także nowoczesnymi przedsiębiorstwami. Dzięki tym zmianom Włocławek stał się jednym z największych ośrodków przemysłu celulozowo-papierniczego w Królestwie Polskim i w następnych dziesięcioleciach z tym przemysłem był kojarzony⁴².

Dynamiczny rozwój fabryki zahamował wybuch pierwszej wojny światowej. W latach wojny przedsiębiorstwo w jakimś zakresie funkcjonowało, zapewniało częściowe zapotrzebowanie miasta na energię elektryczną, z funduszu spółki utrzymywano na pewno jeszcze w 1915 r. 4-oddziałową szkołę dla dzieci robotników, na początku 1917 r. władze spółki podjęły decyzję o podniesieniu o 35% płac pracownikom fabryki⁴³. W rękach niemieckich właścicieli przedsiębiorstwo pozostawało do odzyskania przez Polskę niepodległości. W międzyczasie – najprawdopodobniej na początku 1918 r. – ze spółki wystąpił Izidor Cassirer i jej jedynym właścicielem został Max Cassirer. Po wycofaniu się z miasta Niemców przedsiębiorstwo przeszło pod zarząd państwowy, następnie 18 II 1920 r. w Warszawie w kancelarii notariusza Romana Bara Max Cassirer⁴⁴ sprzedał włocławską fabrykę celulozy Towarzystwu Akcyjnemu Pabianickiej Fabryki Papieru „Rob. Saenger” za łączną kwotę 5 milionów marek polskich⁴⁵.

⁴² T. Dziki, *Przemysł...*, s. 72–73, 102–103, 208–211.

⁴³ Tamże, s. 261–262.

⁴⁴ Po sprzedaży włocławskiej fabryki Max Cassirer nie zrezygnował z działalności gospodarczej, przez pewien okres przewodniczył radzie nadzorczej przekształconej w 1910 r. w spółkę akcyjną „Sulfit-Celulose Fabrik Tillgner & Co. Aktiengesellschaft” w Głuchołazach, pracował we władzach rodzinnej firmy „Dr Cassirer & Co. A.G. Kabelwerke” z siedzibą w Berlinie – Charlottenburgu. Ponadto przez jakiś czas pracował w radzie nadzorczej „Hermsdorfen Boden A.G.”, w której był wiceprzewodniczącym, źródło: T. Dziki, *Cassirer...*, s. 11.

⁴⁵ APTOW, Księgi i akta, spis akt nr 2, poz. 458, Dział I, s. 6; APTOW, Sąd Okręgowy, sygn. 294, k. 14; T. Dziki, *Cassirer...*, s. 11.

Działalność fabryki w aspekcie społecznym

Realizacja tak dużej inwestycji jaką była budowa fabryki celulozy miała niebagatelny wpływ na życie miasta w innych aspektach. Utrwaliła jego wizerunek jako ośrodka robotniczego⁴⁶. Od momentu uruchomienia zakład stał się największym pracodawcą w mieście i jednocześnie jednym z ważnych punktów tworzenia i rozwoju partii robotniczych. Już na początku 1906 r. w fabryce istniało największe w mieście kółko fabryczne Polskiej Partii Socjalistycznej (liczyło wówczas 30 osób). W fabryce kadre zarządzającą oraz techniczną od początku tworzyli ludzie przybyli z Niemiec. Pierwszym dyrektorem miał być Glöckner z bawarskiego Aschaffenburga. Przez szereg lat na tym stanowisku pracował Henryk Beatus, tuż przed wybuchem wojny Richard Dittrich, natomiast w trakcie jej trwania ponownie Henryk Beatus. W 1913 r. kadre zarządzającą i techniczną tworzyli fachowcy przybyli z Niemiec m.in. Paweł Dittrich, inżynier Ernest Meisler, inżynier Mikołaj Kuc vel Kus, Herman Hiszler⁴⁷. Taki stan rzeczy był do przewidzenia, produkcja celulozy siarczynowej była wówczas zupełną nowością w Rosji, nie istniały szanse na to, żeby we Włocławku lub regionie znaleźć wykształconych specjalistów z tego zakresu⁴⁸. Oprócz wąskiej kadry technicznej pracownikami fabryki byli jednak przede wszystkim mieszkańcy Włocławka – dawni lub napływowi. Wśród robotników dominowali mężczyźni, na przykład w 1910 r. na łączną liczbę 565 pracowników 425 to byli mężczyźni (75%). Nie zatrudniano małoletnich, wykazano jedynie pięciu podrostków. Z podanej łącznej liczby robotników 391 osób pracowało bezpośrednio przy produkcji (nieco ponad 62%). Pozostali to m.in. pracownicy remontowi, obsługa maszyn i urządzeń, palacze i inni. W następnych latach te proporcje były podobne⁴⁹.

Ogólna sytuacja codzienna robotników włocławskiej celulozy niewiele różniła się od sytuacji zatrudnionych w ówczesnym przemyśle miasta i kraju. Do chwili obecnej powstało wiele prac przedstawiających sytuację robotników w Królestwie Polskim. Ich autorzy jednoznacznie stwierdzali, że w omawianym okresie praca w fabryce była ciężka a jej warunki złe. Większość przepisów prawnych dotyczących relacji fabrykant – robotnicy w Królestwie Polskim dopiero wprowadzano w życie lub planowano wprowadzić, szereg kwestii nadal oczekiwało na uregulowania⁵⁰. Z zachowanych materiałów źródłowych nasuwa się wniosek,

⁴⁶ O rosnącej roli robotników fabrycznych w ogólnej liczbie mieszkańców miasta zob.: T. Dziki, *Przemysł...*, s. 228.

⁴⁷ APW, SIFGW, sygn. 1420, k. 233, 234, 235; APTOW, Sąd Okręgowy, sygn. 294, k. 18; „Kurier Warszawski” 1898, nr 302, s. 6; T. Dziki, *Przemysł...*, s. 224, 246.

⁴⁸ Specjaliści w tym zakresie pojawili się później, na przykład w 1910 r. mieszkaniec Włocławka Józef Neuman uzyskał stopień doktora – inżyniera na podstawie pracy pod tytułem „Studia krytyczne o hydrolizie celulozy z drzewa”. Stopień uzyskał na wydziale chemicznym politechniki w Dreźnie. Zob. „Kurier Warszawski” 1910, nr 198, s. 5.

⁴⁹ APW, SIFGW, sygn. 1420, k. 233, 234, 235.

⁵⁰ Szerzej zob. także wybraną literaturę: T. Dziki, *Przemysł...*, s. 231–232.

że przez cały omawiany okres we wrocławskiej fabryce celulozy robotnicy zarabiali najwięcej w stosunku porównawczym do pracowników innych fabryk. W 1900 r. średnia płaca roczna w fabryce wynosiła 146 rbs, natomiast w 1912 r. dochodziła już do 400 rbs. Na przykład w tym okresie w fabryce fajansu Leopolda Czamańskiego robotnik zarabiał w ciągu roku 237 rbs, a 370 rbs w fabryce drutu Klaukego. Wspomniano, że fabryka Cassirerów pracowała praktycznie bez przerwy przez cały rok. Nie ma wątpliwości, że podobnie jak w wielu innych zakładach czas pracy mógł trwać około 12 godzin na dobę⁵¹.

W innych aspektach także sytuacja robotników celulozy nie odbiegała od sytuacji pracowników innych firm. Na przykład w 1913 r. mieszkania zakładowe dla pracowników posiadały jedynie cztery wrocławskie fabryki i nie dotyczyło to fabryki celulozy. Pracownicy pozostałych skazani byli na wynajem różnego typu lokali o różnym standardzie za bardzo często duże pieniądze. Cassirerowie wybudowali dom dla dyrekcji fabryki, natomiast budowę domów rodzinnych dla robotników rozpoczęto dopiero tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej. W innych sprawach było podobnie, na przykład kasy chorych tworzone w niektórych fabrykach dopiero w latach 1912–1914⁵², ale nie dotyczyło to fabryki celulozy. Natomiast na pewno zorganizowano w niej opiekę lekarską. W latach 1910–1914 w zakładzie istniała izba przyjęć z dwoma łóżkami, współpracowano z dwoma lekarzami, łącznie na opiekę medyczną w 1910 r. przeznaczono 5 000 rbs. W następnych latach sytuacja przedstawiała się podobnie, odnotowywano jedynie wzrost środków angażowanych w organizację opieki lekarskiej w 1911 r. do 5 200 rbs, w 1912 r. do 5 420 rbs, a w 1913 r. do 5 820 rbs. Przy fabryce funkcjonowała jedna zaledwie kilku szkół zakładowych dla dzieci robotników, w której w 1910 r. zapewniono opiekę 150 dzieciom, a koszt jej utrzymania oszacowano na 1 500 rbs. W latach 1911–1912 do tej szkoły uczęszczało już 180 dzieci, a koszt jej utrzymania ustalono też na 1 500 rbs. W 1913 r. szkoła liczyła 170 uczniów przy braku zmian w rocznych kosztach jej prowadzenia⁵³.

Cassirerowie nie angażowali się w większym zakresie w życie codzienne miasta⁵⁴. Wynikało to przede wszystkim z tego, że nie mieszkali tutaj przez dłuższe okresy czasu. Max Cassirer w momencie sprzedaży fabryki w 1920 r. musiał korzystać z usług tłumacza, czyli w ogóle nie znał języka polskiego. Potwierdza

⁵¹ Tamże, s. 234–236.

⁵² Tamże, s. 236–240.

⁵³ APW, SIFGW, sygn. 1420, k. 232v, 233v, 234v, 235v, 236, 237, 238, 239.

⁵⁴ Wiadomo, że na przykład w 1907 r. wraz z bratem Izydorem zostali dożywotnimi członkami założonego w tym samym roku „Towarzystwa Rozdawnictwa Odzieży Ubogim Mieszkańcom Miasta Wrocławka”. Z kolei w czasie wojny wspierali Wrocławskie Towarzystwo Wspomagania Biednych Żydów, które prowadziło w mieście „Kuchnię Bezpłatną i Ochronkę dla Dziewcząt”. Zob.: T. Dziki, *Przemysł...*, s. 261; tenże, *Cassirer...*, s. 11.

to fakt, że co jakiś czas pojawiały się w prasie ogólnokrajowej ogłoszenia o poszukiwaniu do pracy osób bardzo dobrze znających języki: niemiecki i rosyjski⁵⁵.

Cassirerowie nie cieszyli się we Włocławku autorytetem i poparciem społecznym. Praktycznie zaraz po uruchomieniu produkcji powstał poważny i długotrwały konflikt społeczny, którego podstawą stał się problem zanieczyszczania przez fabrykę Wisły, z której dobrodziejstw mieszkańcy miasta korzystali od zawsze (m.in. na rzece istniały łązienki, z Wisły pozyskiwano wodę do picia, kąpano się w niej). Po udzieleniu pozwolenia na otwarcie fabryki popełniono istotny błąd ponieważ nie dopilnowano prawidłowego jego usytuowania. Zakład, którego ścieki były szkodliwe dla rzeki i zdrowia ludzi, powinien być pobudowany na drugim (zachodnim) końcu miasta – w dole rzeki – lub powinien posiadać jednocześnie wybudowaną na jego potrzeby kanalizację. Chemikalia, których zakład pozbywał się bezpośrednio do rzeki, niszczyły w niej życie⁵⁶. Z tego względu już w 1900 r. wszczęto przeciwko Cassirerom sprawę karną. O problemach opowiadali powoływani w postępowaniach świadkowie⁵⁷, donosiły o tym także media, pisano na przykład:

P. Kassirer bowiem nie urządził odpływu dla stoków z fabryki we wskazanym przez rząd gubernialny miejscu i wskutek tego, po odpływie nieczystości i odpadków fabrycznych, powierzchnia wody pokrywa się jakby tłustością, znajdujące się w danej chwili na przestrzeni, zanieczyszczonej przez odpływ, ryby natychmiast zdychają, powietrze staje się przesycone siarką, a kąpiący się po kąpeli dostają pryszczów na ciele.

Kilkakrotne analizy wody, dokonane przez biegłych oraz przez laboratorium chemiczne, stwierdziły znaczną zawartość w wodzie substancji trujących...⁵⁸.

Po wieloletniej nierównej walce z finansowym gigantem, w trakcie której stwierdzano ewidentne nadużycia, m.in. korumpowanie przez Cassirerów urzędników, społeczeństwo początkowo odniosło sukces. W jednym z wyroków potwierdzono zarzuty i zobligowano Maxa Cassirera do wybudowania kanalizacji, bądź przeniesienia fabryki poniżej miasta. Zobowiązywano go do pobudowania na własny koszt kolektora kanalizacyjnego przez całą szerokość miasta z *ujściem poza budynkami rzeźni w dole rzeki, do którego obowiązana jest spuszczać wszelkie ścieki fabryczne, uprzednio oczyszczone*. Ponadto zdecydowano o przerwaniu produkcji i zamknięciu fabryki do czasu zrealizowania wyroku pod groźbą jej rozebrania na koszt właściciela. Max Cassirer jednak odwołał się, otrzymał wsparcie wielu wpływowych działaczy ówczesnego życia gospodarczego w Królestwie Polskim, m.in. Andrzeja Wierzbickiego, jednego z działaczy Towarzystwa

⁵⁵ Na przykład: „Kurier Warszawski” 1912, nr 254, s. 17.

⁵⁶ T. Dziki, *Przemysł...*, s. 222.

⁵⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej (Prokurator Warszawskiej Sądowej Pałaty) z lat 1878–1918, sygn. 7333.

⁵⁸ „Kurier Warszawski” 1911, nr 332, s. 6.

Przemysłowców i ostatecznie minister sprawiedliwości Rosji odroczył zamknięcie fabryki na czas niezbędny do wybudowania kolektora⁵⁹.

Ministerialna decyzja spowodowała, że Max Cassirer zwlekał z budową kolektora, fabryka dalej zanieczyszczała Wisłę, ale końcowe rozstrzygnięcia sporu przyniosły też pozytywne skutki. Max Cassirer oficjalnie zaangażował się w projekt budowy kanalizacji i wodociągów w mieście. W 1910 r. do Włocławka przyjechał inżynier William Heerlein Lindley (1853–1917) z całym swoim zespołem specjalistów. Ostatecznie opracowano projekt kanalizacji, której budowę i to w co najmniej połowie miał sfinansować Max Cassirer. Otrzymano niezbędne pozwolenia, zgodę na podpisanie przez władze miasta umowy z Cassirerem, ale do wybuchu pierwszej wojny światowej nie rozpoczęto większych prac. Pomimo deklaracji Cassirerowi udało się odwlec w czasie rozpoczęcia inwestycji, wśród przyczyn wskazywano opieszałość rosyjskiego magistratu miasta, ubolewano nad tym, że w Królestwie nie istniał jeszcze samorząd miejski, który zapewne bardziej byłby zaangażowany w realizację tak ważnego dla miasta, z punktu widzenia postępu cywilizacyjnego, projektu⁶⁰.

Sytuacja w tej kwestii zmieniła się w latach wojny. Z problemem, z którym nie dały sobie rady władze rosyjskie, szybko uporały się władze niemieckie. Po wybuchu pierwszej wojny światowej Cassirerowie stwierdzili, że w nowej rzeczywistości politycznej nie są związani podpisanymi wcześniej umowami z miastem i odmówili kontynuowania budowy kanalizacji. Niemieckie władze miasta zareagowały na to energicznie, doprowadziły do tego, że już na początku 1915 r. nakazano Cassirerom bezzwłoczne wznowienie budowy pod groźbą całkowitej konfiskaty majątku spółki znajdującego się zarówno we Włocławku jak i w Berlinie. Groźby przyniosły pozytywny skutek i prace wznowiono⁶¹. Budowę kanalizacji kontynuowano w okresie międzywojennym, ale na to już Max Cassirer nie miał wpływu. Istotnym elementem całej sprawy jest jednak to, że Włocławek dołączył z czasem do polskich miast posiadających wodociągi i kanalizację, a zapoczątkowały do problemy z fabryką Cassirerów.

Podsumowanie

Powstanie włocławskiej fabryki celulozy braci Cassirerów należy datować na 1898 r. W tym roku w Niemczech zarejestrowano spółkę pod nazwą „Włocławska Fabryka Sulfit-Celulozy I. & M. Cassirer”, natomiast we Włocławku zakupiono pierwsze nieruchomości, uzyskano niezbędne urzędowe pozwolenia oraz rozpoczęto jej budowę. Fabrykę uruchomiono we wrześniu 1899 r., od samego początku

⁵⁹ „Kurier Warszawski” 1910, nr 219, s. 5; 1913, nr 266, s. 5; A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty (1877–1920)*, Warszawa 1957, s. 219; B. Czarnecki, *Opowieści z dawnego Zazamczka*, Włocławek 1997, s. 63; T. Dżiki, *Przemysł...*, s. 223.

⁶⁰ „Kurier Warszawski” 1910, nr 219, s. 5; 1913, nr 266, s. 5.

⁶¹ T. Dżiki, *Przemysł...*, s. 265.

stała się największym przedsiębiorstwem przemysłowym w mieście. Włocławska fabryka celulozy była inicjatywą kapitału niemieckiego, do końca omawianego okresu była jedyną fabryką z branży w Królestwie Polskim i jedną z zaledwie kilku w Imperium Rosyjskim.

Budowa we Włocławku fabryki celulozy wpłynęła na rozwój demograficzny miasta, ponadto przyczyniła się do wyznaczenia nowego (zachodniego) kierunku jego rozwoju przestrzennego. Przedsiębiorstwo wpłynęło na kierunki rozwoju gospodarczego Włocławka, w zasadniczy sposób zmieniło strukturę gałęziową przemysłu tego ośrodka, przed 1914 r., zapoczątkowało długą jego historię jako dużego ośrodka przemysłu celulozowo-papierniczego w skali całego kraju (Królestwo Polskie, II RP i PRL). Nowoczesna fabryka celulozy Cassirerów szybko stała się symbolem przemysłowego wizerunku Włocławka, odzwierciedlała także proces ówczesnej industrializacji przemysłowej ziem polskich, który nie był wolny od wielu poważnych problemów często generujących konflikty społeczne, zarówno krótkotrwałe (strajki), jak i długoletnie, na przykład opisana w tekście sprawa zanieczyszczenia przez firmę środowiska naturalnego.

Tomasz Dziki

SULFIT-CELLULOSE I. & M. CASSIRER'S FACTORY IN WŁOCŁAWEK IN THE YEARS 1898–1920

In 1898, the two German entrepreneurs of the Jewish descent, Max and Izidor Cassirer, founded a company the aim of which was to build a sulfate cellulose factory in Włocławek. Within the same year they purchased first properties and started the building process that was completed in 1899. From the very beginning the factory in Włocławek was considered to be the greatest manufacturing enterprise in town, was the only cellulose factory in Kingdom of Poland (until 1914), and one of a few in the whole Russian Empire.

The opening of the factory had an impact on the demographic and spatial development of the town and forced changes in the branch structure of the Włocławek industry. One of the outcomes of the manufacturing of the raw material that is central to paper production was opening of the two paper mills in Włocławek. The establishment of the cellulose factory had also social effects in that it grounded the image of the town as the labour centre. The local society faced then for the first time with environmental pollution caused by the factory on such a large scale. The company remained in the German hands until the restoration of Poland's sovereignty, then, in 1920, it was sold, and eventually joined a well-known Polish pulp and paper concern.